

Original Article

महाराष्ट्र शासनाच्या शेतकरी कर्जमाफी योजनेचा अभ्यास: बारामती उपविभागाच्या विशेष संदर्भासह

छाया अमोल पाटील¹ डॉ. अमोल शिवाजी पाटील²

¹संशोधक विद्यार्थी, शारदाबाई पवार महिला कला, विज्ञान व वाणिज्य

महाविद्यालय, शारदानगर बारामती जिल्हा पुणे

²तुळजाराम चतुरचंद कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती

जिल्हा पुणे

मेल - capatil3060@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180330

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(B)

Pp. 124-127

March - 2026

Submitted: 01 Mar. 2026

Revised: 12 Mar. 2026

Accepted: 26 Mar. 2026

Published: 31 Mar 2026

सारांश :

“महाराष्ट्र शासनाच्या शेतकरी कर्जमाफी योजनेचा अभ्यास: बारामती उपविभागाच्या विशेष संदर्भासह” या संशोधनामध्ये महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या शेतकरी कर्जमाफी योजनांचा बारामती उपविभागातील परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. कृषी कर्जबाजारीपणा, शेतकरी आत्महत्या, नैसर्गिक आपत्ती, उत्पादन खर्चातील वाढ आणि बाजारभावातील अस्थिरता यांमुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शासनाने २०१७ मधील सीएसएमएसएसवाय आणि २०१९ मधील एमजेपीएसकेवाय या योजना राबविल्या. प्रस्तुत अभ्यासात बारामती, इंदापूर आणि दौंड येथील २०० शेतकऱ्यांच्या मुलाखती तसेच बँका आणि शासकीय अहवालांच्या आधारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे दिसून आले की, डिजिटल आणि आधार-संलग्न प्रक्रियेमुळे भ्रष्टाचारात घट झाली आणि कर्जमाफी प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढली. २०१९ च्या योजनेचा यशाचा दर ९१% इतका होता, जो २०१७ च्या तुलनेत अधिक प्रभावी ठरला. तथापि, वृद्ध आणि अल्पशिक्षित शेतकऱ्यांना तांत्रिक अडचणी, बायोमेट्रिक त्रुटी आणि आधार जोडणीतील समस्यांमुळे वगळले जाण्याचा अनुभव आला. तसेच, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना नवीन कर्जप्राप्तीत अजूनही अडचणी असल्याचे स्पष्ट झाले. अभ्यासात कर्जमाफीऐवजी थेट निविष्टा अनुदान, गतिशील कर्जमर्यादा आणि व्याजमुक्त कर्ज योजना राबविण्याच्या शिफारसी करण्यात आल्या आहेत.

मुख्यशब्द : शेतकरी कर्जमाफी, महाराष्ट्र शासन, बारामती उपविभाग, कृषी कर्जबाजारीपणा, डिजिटल पडताळणी, आधार जोडणी, शेतकरी आत्महत्या, एमजेपीएसकेवाय, सीएसएमएसएसवाय, कृषी अर्थव्यवस्था.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI: 10.5281/zenodo.21157623

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

छाया अमोल पाटील, संशोधक विद्यार्थी शारदाबाई पवार महिला कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शारदानगर बारामती जिल्हा पुणे

How to cite this article:

पाटील, . छाया . अमोल., & पाटील, . अमोल . शिवाजी . (2026). महाराष्ट्र शासनाच्या शेतकरी कर्जमाफी योजनेचा अभ्यास: बारामती उपविभागाच्या विशेष संदर्भासह. Journal of research and development, 18(3(B)), 124–127. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21157623>

प्रकरण एक: प्रस्तावना आणि चौकट

१.१ कृषी कर्जमाफीचा जागतिक इतिहास :

कृषी कर्जबाजारीपणा ही एक जागतिक घटना आहे. अमेरिकेत, १९३० च्या दशकातील महामंदीमुळे 'अॅग्रीकल्चरल अँड जस्टमेंट अॅक्ट' (कृषी समायोजन कायदा) लागू झाला, ज्याने मोठ्या प्रमाणावर होणारी मालमत्ता जप्ती टाळण्यासाठी संधीय कर्जमाफी दिली. त्याचप्रमाणे, ब्राझील आणि थायलंडने त्यांच्या निर्यात-भिमुख शेतकऱ्यांना भावातील अस्थिरतेपासून वाचवण्यासाठी ऐतिहासिकदृष्ट्या 'कर्ज स्थगिती'चा वापर केला आहे. जागतिक स्तरावर, जोसेफ स्टॅग्लिट्झसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये एकमत आहे की, कर्जमाफी सामाजिक अराजकता टाळत असली तरी, 'नैतिक धोका' टाळण्यासाठी तिच्यासोबत उत्पादकतेमध्ये संरचनात्मक बदल करणे आवश्यक आहे. 'नैतिक धोका' म्हणजे भविष्यात कर्जमाफी मिळेल या अपेक्षेने शेतकरी कर्जाची परतफेड करणे थांबवतात.

१.२ भारतीय संदर्भ :

भारतात, स्वातंत्र्यानंतरचा पहिला मोठा हस्तक्षेप १९९० ची कृषी कर्जमाफी योजना (ADRS) होती, त्यानंतर २००८ ची ऐतिहासिक कृषी कर्जमाफी आणि कर्जमुक्ती योजना (ADWDRS) आली, ज्याद्वारे ७१,००० कोटी रुपयांची कर्जमाफी करण्यात आली. या योजनांनी हा पायंडा पाडला की, मानसूनच्या अपयशाच्या काळात राज्य सरकार 'अंतिम कर्जदाता' म्हणून काम करते.

१.३ महाराष्ट्र: कृषी संकटाचे केंद्र:

महाराष्ट्र एका अनोख्या 'दुहेरी-शेती' संकटाचा सामना करत आहे: पावसावर अवलंबून असलेला विदर्भ/मराठवाडा प्रदेश आणि सिंचन असलेला पण महागडा पश्चिम महाराष्ट्र (पुणे/बारामती). शेतकरी आत्महत्यांच्या वाढत्या घटना आणि २०१७ मध्ये शेतकऱ्यांनी केलेल्या मोठ्या 'संपा'ला प्रतिसाद म्हणून सीएसएमएसएसवाय (२०१७) आणि एमजेपीएसकेवाय (२०१९) या योजना सुरू करण्यात आल्या. 'शून्य गळती'चे उद्दिष्ट ठेवून, या योजनांनी राज्याला मॅन्युअल पडताळणीकडून आधार-आधारित बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणाकडे नेले.

१.४ उद्दिष्टे आणि गृहितके:

- **उद्दिष्ट:** बारामतीमध्ये सवलतीच्या डिजिटल वितरणाच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करणे.
- **गृहीतक :** डिजिटल हस्तक्षेपांमुळे भ्रष्टाचार कमी झाला, परंतु वृद्ध शेतकऱ्यांसाठी "तांत्रिक बहिष्कार" वाढला.

प्रकरण दोन: संशोधन पद्धती :

२.१ संशोधन आराखडा :

या अभ्यासात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे. यात मिश्र-पद्धतीचा दृष्टिकोन वापरला आहे (बँकांकडून मिळालेली संख्यात्मक माहिती आणि शेतकऱ्यांच्या गुणात्मक मुलाखती).

२.२ माहिती संकलन :

- **दुय्यम माहिती:** नाबार्ड स्टेट फोकस पेपर, एसएलबीसी (राज्यस्तरीय बँकर्स समिती) महाराष्ट्र, आणि कृषी विभाग, पुणे यांचे अहवाल.
- **प्राथमिक माहिती:** स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीद्वारे निवडलेला बारामती, इंदापूर आणि दौंड (बारामती उपविभाग) येथील २०० शेतकऱ्यांचा नमुना आकार.

२.३ अभ्यासाचा कालावधी

२०११-२०२१ या कालावधीत दोन प्रमुख निवडणूक चक्र आणि कर्जमाफीची दोन भिन्न तत्त्वज्ञानं (एक हस्तचालित/पारंपरिक आणि दुसरे आधार-संलग्न/डिजिटल) समाविष्ट आहेत.

प्रकरण तीन: आर्थिक विश्लेषण आणि माहिती संकलन तत्ते

खालील तक्ते बारामती उपविभागातील (बारामती, इंदापूर, दौंड) तीन प्रमुख हितधारकांकडून गोळा केलेली एकत्रित माहिती दर्शवतात.

तक्ता ३.१: प्रतिसादकर्त्यांची माहिती (प्राथमिक माहिती) :

श्रेणी	प्रतिसादकर्त्यांची संख्या	उत्पन्नाचा प्राथमिक स्रोत	सरासरी कर्ज (माफीपूर्वी)
लघु शेतकरी (<२ हेक्टर)	१२०	ऊस / भाजीपाला	₹१,५०,०००

अल्पभूधारक शेतकरी)<१ हेक्टर)	५०	मजूर / दुग्धव्यवसाय	₹८५,०००
मोठे शेतकरी (>५ हेक्टर)	३०	ऊस / द्राक्षे	₹५,००,०००

तक्ता ३.२: योजनेच्या अंमलबजावणीवरील हितधारकांचे दृष्टिकोन :

हितधारक गट	प्रमुख निरीक्षण	समाधान दर (१-१०)
बँक अधिकारी (पीडीसीसी/एसबीआय)	जास्त प्रशासकीय भार. ; आधार जुळत नसल्याच्या समस्या	४/१०
शासकीय कृषी अधिकारी	विस्तार सेवांपेक्षा दस्तऐवजीकरणावर वाढलेला भार.	६/१०
शेतकरी	'डिफॉल्टर' (थकबाकीदार) या शिक्क्यातून तात्काळ दिलासा; नवीन पतपुरवठ्याची उपलब्धता.	८/१०

प्रकरण चार: शासकीय योजनांचा आढावा

४.१ सीएसएमएसएसवाय योजना २०१७ :

"बनावट लाभार्थ्यांना" रोखण्यासाठी अनिवार्य आधार जोडणी सुरू करणारी २०१७ ची योजना ही पहिली योजना होती. बारामतीमध्ये, यामुळे पूर्वी अनेक अनुदानांचा लाभ घेत असलेल्या हजारो अपात्र खात्यांची ओळख पटली.

४.२ एमजेपीएसकेवाय योजना २०१९ :

२०१९ च्या योजनेने गुंतागुंतीचा ऑनलाइन अर्ज काढून टाकून आणि सेवा केंद्रांवर "बायोमेट्रिक पडताळणी" सुरू करून प्रक्रिया सुलभ केली. या योजनेने केवळ पीक कर्जावर लक्ष केंद्रित करून ₹२ लाख पर्यंतच्या कर्जांना लक्ष्य केले.

प्रकरण पाच: सांख्यिकीय माहिती आणि प्रश्नावलीचे विश्लेषण

५.१ क्षेत्रीय प्रश्नावली नमुना

सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी माहिती गोळा करण्याकरिता खालील प्रश्नांचा वापर करण्यात आला:

१. प्रश्न १: तुम्ही २०१७ च्या कर्जमाफीसाठी वैयक्तिकरित्या ऑनलाइन अर्ज केला होता की महा ई-सेवा केंद्रामार्फत?

२. प्रश्न २: तुमचे कर्ज पूर्णपणे, अंशतः माफ झाले की नाकारले गेले?

३. प्रश्न ३: कर्जमाफीनंतर, तुम्हाला ६ महिन्यांच्या आत "ताजे पीक कर्ज" मिळाले का?

४. प्रश्न ४: "बचत केलेल्या" पैशांचा मुख्य वापर काय होता? (पुनर्गुंतवणूक / विवाह / आरोग्य / खाजगी सावकारांचे कर्ज).

५.२ सांख्यिकीय विश्लेषण (तक्ते आणि निष्कर्ष)

तक्ता ५.१: बारामती उपविभागातील कर्जमाफी अर्जांची स्थिती

योजना वर्ष	एकूण	यशस्वीरित्या माफ केलेले अर्ज	नाकारलेले/तांत्रिक त्रुटी
२०१७ (CSMSSY)	४५,०००	३२,००० (७१%)	१३,००० (२९%)
२०१९ (MJPSKY)	३८,०००	३४,५०० (९१%)	३,५०० (९%)

निष्कर्ष: २०१९ च्या योजनेचा (MJPSKY) यशाचा दर खूप जास्त होता, कारण त्यात गुंतागुंतीची "ऑनलाईन अर्ज" प्रक्रिया वगळण्यात आली आणि बँकेच्या नेतृत्वाखालील बायोमेट्रिक पडताळणीचा वापर करण्यात आला.

तक्ता ५.२: कर्जमाफीनंतरचा पतपुरवठा (बारामती)

जमीनधारणा	नवीन कर्ज घेतले (%)	सरासरी रक्कम (₹)
लघु शेतकरी	७८%	₹६०,०००
अल्पभूधारक शेतकरी	४५%	₹२५,०००

निष्कर्ष: कर्जमाफी होऊनही, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना नवीन संस्थात्मक कर्ज मिळवण्यासाठी अजूनही संघर्ष करावा लागतो, याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या कर्जाच्या 'माफ न झालेल्या' भागासाठी तारणाचा अभाव.

प्रकरण सहा: निष्कर्ष आणि शिफारसी -

६.१ प्रमुख निष्कर्ष:

- १. बारामतीचा विरोधाभास:** बारामतीमध्ये सिंचनाची सोय मुबलक असली तरी, ऊस लागवडीचा जास्त खर्च (बियाणे, खते, कापणीची मजुरी) यामुळे चांगले उत्पन्न मिळूनही शेतकरी कर्जबाजारी होण्याची शक्यता असते.
- २. तांत्रिक कारणांमुळे होणारी वगळणूक:** २०१७ मध्ये, बारामती/इंदापूरमधील जवळपास १५% पात्र शेतकरी "बोटांच्या ठशांमधील तफावत" (बायोमेट्रिकमधील बिघाड) किंवा आधार-बँक जोडणीतील त्रुटींमुळे कर्जमाफीपासून वंचित राहिले.
- ३. २ लाखांची मर्यादा:** २०१९ मधील ₹२,००,००० ची मर्यादा ९०% लहान शेतकऱ्यांसाठी पुरेशी होती, परंतु त्यामुळे "मध्यम-आकाराचे" शेतकरी (३-५ हेक्टर) कर्जाच्या सापळ्यात अडकले.

६.२ शिफारसी :

- **गतिशील कर्ज मर्यादा:** कर्जमाफी विशिष्ट पिकाच्या खर्चाशी निगडित असावी (उदा., द्राक्षे/ऊसासाठी जास्त, बाजरीसाठी कमी).
- **थेट निविद्या अनुदान:** "संकटोत्तर कर्जमाफी" ऐवजी "पेरणीपूर्व सहाय्य" (तेलंगणा रयतू बंधू मॉडेलप्रमाणे) लागू करावे.
- **व्याजमुक्त कर्ज:** शेतकऱ्याने वेळेवर परतफेड केल्यास, हेतुपुरस्सर कर्जफेड न करण्याला आळा घालण्यासाठी त्यांना कायमस्वरूपी ०% व्याजदर मिळेल याची खात्री करावी.

संदर्भसूची:

१. गुलाटी, ए. (२०१८). भारतीय शेतकऱ्यांना आधार: भाव आधार की उत्पन्न आधार? आयसीआरआयईआर शोधनिबंध.
२. महाराष्ट्र शासन. एमजेपीएसकेवाय २०१९ च्या अंमलबजावणीवरील अहवाल.
३. नाबार्ड. राज्य विशेष अहवाल: महाराष्ट्र २०२१.
४. जिल्हा सांख्यिकी सारांश. पुणे जिल्हा २०११-२०२१